

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK **2007**

GODINA I • BROJ 1 • DECEMBAR 2007.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501
E-mail: fpn@fpn.bg.ac.yu
<http://www.fpn.bg.ac.yu>

Za izdavača:

prof. dr Milan Podunavac

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Milan Podunavac

Izvršni urednik:

mr Žarko Paunović

Redakcija:

prof. dr Ana Čekerevac
prof. dr Branimir Stojković
prof. dr Radmila Nakarada
prof. dr Milan Jovanović

Dizajn i prelom:

Stefan Ignjatović

Recenzetni:

prof. dr Radmila Vasić
prof. dr Milorad Stupar

Štampa:

Čigoja štampa, Beograd

Tiraž:

300 komada

SADRŽAJ

I DEO POLITIČKA TEORIJA

Ilija Vujačić

Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila 9–28

Đorđe Pavićević

Problem doktrinarne represije u liberalnoj političkoj teoriji 29–44

Vukašin Pavlović

Makijaveli: republikanizam i tehnologija vlasti 45–81

Milan Podunavac

Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva 82–98

Jelena Đorđević

Iskušnja demokratije: strah i neizvesnost 99–110

Slaviša Orlović

Različito shvatanje slobode u političkoj teoriji 111–136

Čedomir Čupić

Poziv novinar 137–151

Vladimir Pavićević

Kada je politički sistem demokratski? Osvrt Džona Plamenca na neke kritike i neka opravdanja predstavničke demokratije 152–167

Boško Telebaković

Osobine nacizma 168–195

II DEO POLITIČKI SISTEM

Zoran Stojiljković

Političke partije i politička participacija – slučaj Srbija 199–217

Jovan Komšić

Autonomija Vojvodine i lokalna samouprava u novom Ustavu Srbije 218–241

Milan Jovanović
Mišljenje Venecijanske komisije o Ustavu Srbije –
slučaj slobodan mandat 242–255

Snežana Đorđević
Ko su i kako rade opštinski/gradski menadžeri u Srbiji 256–284

Vladimir Štambuk
Politikologija i nove informacione tehnologije 285–295

III DEO **MEĐUNARODNA POLITIKA I MEĐUNARODNI ODNOSI**

Radmila Nakarada
EU i kraj trećeg puta 299–315

Jelica Štambuk
Posao koji čeka: bolje vezivanje teorije i prakse
posredovanja u međunarodnim sukobima 316–340

Tanja Mišćević
Novi teorijski pravci u izučavanju međunarodnih organizacija 341–363

IV DEO **SOCIJALNI RAD I SOCIJALNA POLITIKA**

Ana Čekerevac
Globalizacija i reforme socijalne politike 367–385

Milan Petričković
Epistemološka površnost savremene nauke socijalnog rada 386–399

Tamara Džamonja-Ignjatović, Nevenka Žegarac
Medijacija u sistemu socijalne zaštite –
karakteristike, primena i edukacija 400–411

Marija Kolin, Žarko Paunović
Neprofitni sektor i socijalna preduzeća 412–426

V DEO **IN MEMORIAM**

Milan Matić
Neoliberalizam i kriza demokratske javnosti 429–438

VI DEO **OSVRTI, PRIKAZI I RECENZIJE**

- Čedomir Čupić**
Savremene demokratije 441–443
- Slaviša Orlović**
Politička teorija i odgovori na izazove „političkog“ 444–458
- Tihomir Čipek**
Poredak, konstitucionalizam, demokratija 459–463
- Slaviša Orlović**
Demokratska civilnost 464–469
- Duško Radosavljević**
Povest građanskih (ne)sloboda u Srbiji 470–472

VII DEO **IZ RADA FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA U BEOGRADU**

- Tamara Džamonja Ignjatović i Đorđe Pavićević**
Evaluacija volonterske prakse studenata FPN-a
u Narodnoj kancelariji predsednika Republike Srbije 475–484

I DEO
POLITIČKA TEORIJA

RAZLIČITA SHVATANJA SLOBODE U SAVREMENOJ POLITIČKOJ TEORIJI

Sažetak

Predmet ovog rada je razmatranje različitih shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji. U prvom delu ćemo se osvrnuti na pokušaje određenja slobode. Ideja slobode se razmatra od shvatanja unutrašnje slobode čoveka, preko svesti o slobodi, zatim odnosa svojine i slobode, slobode i moći, slobode, dostojanstva i morala, slobode i vrednosti, do slobode i odgovornosti. Istorijski put slobode ide u Hegelovom smislu od slobode jednog u orijentalnom despotizmu, preko slobode nekolicine u aristokratiji, do slobode svih u zapadnim demokratijama. U drugom delu se sloboda posmatra kao raskršće između liberalizma i demokratije. Reč je o demokratskim revolucijama i njihovim dostignućima u slobodama i pravima čoveka i građanina. U odnosu na pitanje da li pojedinac može da bude slobodan, ako društvo nije autonomno u odnosu na državu, razmatra se značaj civilnog (građanskog društva). U ovom delu se, takođe, ukazuje na raspravu egalitaraca i libertanijanaca. Treći deo je posvećen odnosu pozitivne i negativne slobode, odnosno, slobode za i slobode od. Na kraju se sloboda postavlja u okviru konstitucionalizma i vladavine prava. U domenu "pozitivne" slobode možemo prepoznati i koristiti građanska i političkih prava, ako takvu vrstu angažmana uslovno nazovemo aktivnim bavljenjem politikom, to je način da sprečimo da se politika bavi našim sudbinama, pri čemu štitimo "negativnu" slobodu, odnosno, čuvamo zaštićenu sferu privatnosti. U trajnom odnosu poretka i slobode, konstitucionalizam i vladavina prava utemeljuju slobodu u ustavu i zakonima, kao okviru u kojem se vlast vrši, odnosno postavljanja granice koje vlast ne sme, ili ne bi trebala da pređe. U modernim društvima, potreba za "negativnom" slobodom je narasla usled sve veće težnje države da zagospodari privatnom sferom građana. Ako je pitanje o poretku ostalo bez pravog odgovora u okvirima tradicije prirodnog prava, liberalna misao ga u "poretku slobode" i vladavini prava - izvodi do kraja, iako poredak i državu ne treba poistovećivati, jer je država najčešće "poredak prinude".

Ključne reči: sloboda, pozitivna i negativna sloboda, demokratija, poredak slobode, vladavina prava.

UVOD

Pokušaji da se dosegne i odgonetne sloboda verovatno su stari koliko i sam čovek. Pitanje o slobodi je najopštije i najtrajnije. Pesnici i umetnici su oduvek veličali slobodu. Vladari su pod zastavom slobode kretali u osvajačke pohode, kao što su pod parolom slobode građanima oduzimali slobodu. Poznato je da čovek teži slobodi dok ne zadobije moć, kada stekne moć, teži nadmoćnosti. Život u ljudskoj zajednici isprepleten je slobodom i njenom suprotnošću – ropstvom, prinudom, prisilom i represijom. Šiler je pisao da se „najlepši snovi o slobodi sanjaju u tamnici”, a prema Vilhemu fon Humboltu, „čežnja za slobodom se otuda javlja isuviše često tek iz osećaja da nje nema.”¹ Današnje tamnice nemaju arhaičan izgled, sa rešetkama i prugastim odelima. Često smo zatočenici sopstvene sudbine, živeći u prividu slobode, dajući makar i prećutnu saglasnost, pristajanjem, pasivnošću i povlačenjem u sebe, pred najezdom svemoćnih. Kao da sami držimo ključeve sopstvenih tamnica. Jedan rumunski pesnik je slikovito opisao odnos slobode i vlasti, rekavši da su u njegovoj zemlji, samo on i njegov vladar slobodni; vladar je slobodan da radi šta hoće, a on - pesnik je slobodan da peva kako hoće. Pod pojmom slobode ljudi očigledno ne podrazumevaju istu stvar. Otuda imamo različite prideve slobode: politička, ekonomska, ljudska, duhovna, stvaralačka, ili sloboda mišljenja, sloboda delovanja, sloboda govora, sloboda izbora i slično. Bliže ćemo obraditi odnos “negativne” (individualne) i “pozitivne” (kolektivne) slobode.

Predmet ovog rada je razmatranje različitih shvatanja slobode u savremenoj političkoj teoriji. U prvom delu ćemo se osvrnuti na pokušaje određenja slobode. U drugom delu se sloboda posmatra kao raskršće između liberalizma i demokratije. Treći deo je posvećen odnosu pozitivne i negativne slobode. Na kraju se sloboda postavlja u okviru konstitucionalizma i vladavine prava.

POKUŠAJ ODREĐENJA SLOBODE

Istorijski put slobode

Hana Arent dobro primećuje: “slobode ili njene suprotnosti postajemo svesni tek u opštenju sa drugima, a ne u opštenju sa samim sobom.”² Čovek dakle, sebe kao delatno biće potvrđuje tek u odnosu sa drugima ljudima. Po mišljenju Hane Arent iskustva unutrašnje slobode su izvedena povlačenjem iz spoljašnjeg sveta u kojem je sloboda bila poreknuta “u neki unutrašnji prostor u koji niko nema pristupa”. Taj unutrašnji prostor kao mesto apsolutne slobode, otkrili su oni koji nisu imali svoje mesto u svetu, koji su proterani iz zajednice. To svetovno stanje je od antičkog doba do XIX veka smatrano preduslovom slobode.

Ne samo građanima, već i političkim misliocima je retko kada bilo prijatno i lako da iznose i saopštavaju neprijatne istine o politici svoga vremena. Kako bi rekao Tacit,

---

1 Vilhem fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, str. 7.

2 Hana Arent, *O slobodi i autoritetu*, str. 78.

“retka su sretna vremena kad je slobodno misliti što hoćeš i govoriti što misliš”. Ana-ksagora je, na primer, morao da pobegne iz demokratske Atine, jer bi bio optužen da ne poštuje bogove. Sokrat je oteran u smrt na osnovu demokratske volje izražene u atinskim zakonima. Aristotel je, takođe, morao da beži, kako je rekao, da se Atina ne bi po drugi put ogrešila o filozofiju. Ali i mnogo kasnije kroz ljudsku istoriju, trojica američkih “očeva utemeljivača” Hamilton, Medison i Džej su svoje *Federalističke spise* potpisivali pod pseudonimom “Publius”, što je javnosti otkriveno tek 1792. godine (a pisani su 1788), a Monteskeje nije smeo u Francuskoj pod svojim imenom da objavi *Persijska pisma*, pa je našavši utočište u Engleskoj, hvalio slobodu u toj zemlji.”³ Ovi primeri ukazuju da je potrebna ne samo sposobnost da se stvari zapaze, već i hrabrost da se to saopšti, upravo ono na šta je Kant mislio, kada je uzviknuo *Sapere aude!* – “imati hrabrosti da se služi sopstvenim razumom”. Ljudi stupaju u “dobrovoljno ropstvo” (Boesi), ili robuju nekom čoveku, zato što ne umeju da izgovore jedan jedini slog, a to je “NE”, kako bi rekao Plutarh. Međutim, postizanje slobode u suštinskom smislu predstavlja veoma dug put.

U antičkom svetu, čovek je mogao biti slobodan ako je bio aktivan član zajednice. Toj slobodi je predhodilo oslobađanje životnih nužnosti kao i javni prostor za susretanje sa drugim ljudima “rečima i delom”. Kada ne postoji svet javnosti – “sloboda nema svoju svetovnu realnost”. Umesto svetovnog prostora pojavljivanja, i područja javnosti, u političkim zajednicama u kojima vladaju despoti, pojedinci se proteruju “u skučenost doma”, a “ljudsko srce je vrlo tamno mesto”, kako tvrdi Hana Arent. Izvesno je da se antički pojam slobode razlikuje od modernog. Kako ističe Bendžamin Konstan, „tako je individua kod starih, skoro uobičajeno suverena u javnim stvarima, rob u pogledu svojih privatnih odnosa.”⁴ Po njemu, Grci nisu poznavali ideju individualne slobode. Antička sloboda sastajala se u aktivnoj i konstantnoj participaciji u kolektivnoj moći. Naša, pak, sloboda sastoji se u uživanju u privatnoj nezavisnosti. On kaže: “... cilj starih je bio podela društvene moći među svim građanima jedne otadžbine. To je ono što su oni zvali slobodom. Cilj modernih naroda je sigurnost u privatnom uživanju i oni nazivaju slobodom garancije koje tim uživanjima obezbeđuju institucije.”⁵ Pretpostavku o potpunoj vlasti političke zajednice nad pojedincem najbolje potvrđuje ostrakizam. To je tipično grčka ustanova, proterivanja građana iz grada. Aristotel je govorio da “onaj ko ne može da živi u zajednici ili kome ništa nije potrebno jer je sam sebi dovoljan, nije deo države, to je ili zver ili bog”, odnosno izvan zidina grada su samo robovi, bogovi i životinje. Na taj način se, po mišljenju Hane Arent “svetovno iskustvo transformisalo u iskustvo unutar sopstva”. Drugačije rečeno, život u neslobodi, ponekad nam pomaže da osetimo pravu vrednost slobode.

Hegel samu istoriju poima kao “napredovanje u svesti o slobodi” od starog Istoka u kojem je slobodan samo jedan, preko antičkog sveta, u kojem je slobodna nekolicina, do modernog zapadno-evropskog društva u kojem su slobodni svi.⁶

3 Prema, Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, str. 611.

4 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 3.

5 Bendžamin Konstan, *Isto*, str. 5.

6 G.W. Hegel, *Filozofija povijesti*, Zagreb, Naprijed, 1996.

“Unutrašnja sloboda”

Često se nezadovoljstvo spoljnim svetom završava povlačenjem čoveka u sebe, u neku vrstu unutrašnjeg egzila ili azila, odnosno unutrašnje emigracije. Isaija Berlin ovaj proces naziva “povlačenje u unutrašnju tvrđavu”. Čovek, želeći da bude sopstveni gospodar ili gospodar svog sveta, svestan izvesnih nesigurnosti, sužava taj svet, prostor i njegove granice. Usled straha od ugrožavanja imovine ili drugih ljudskih vrednosti, postoji mogućnost da se traži spasenje u stavu da čoveku više nije stalo do toga, jer će se povlačenjem u sebe uzdići iznad situacije i osloboditi ovozemaljskih strahova. Po Berlinu, to je “tradicionalna samoemancipacija asketa i kvijentista, stoika ili budističkih mudraca.”⁷ Isto tako, određene vrste “političkog izolacionizma” ili ekonomske samodovoljnosti, mogu se približavati takvom stavu. Ponekad čovek, usled nemogućnosti realizacije neke želje - odustaje od nje, usled nemogućnosti da ostvari neki cilj - odustaje od cilja. To je pokušaj da se “uklanjaju prepreke na putu tako što se napušta put”⁸, jer čoveku je svaka prepreka neprelazna ako je sprečen da se ispred nje povuče. Zato što je spoljašni svet “nezanimljiv, okrutan ili nepravedan” ili zato što su “putevi delanja zakrčeni”, iskušenje i izazov da se čovek povuče u sebe može postati neodoljivo ali time čovek neće proširiti svoju slobodu⁹.

Unutrašnja sloboda se često približava pojmu individualne slobode, ali se i lako brka sa njim. Po Fridrihu A. Hajeku, nasuprot ove “unutrašnje”, “metafizičke” ili “subjektivne” slobode, ne stoji neka prinuda od strane drugih, već je “uticaj čovekovih trenutnih osećanja i moralne ili intelektualne slabosti”, odnosno čovek odustajanjem ili gubitkom želje, mogućnosti ili odlučnosti da ostvari neku svoju želju ili nameru postaje “rob svojih strasti”.

Svest o slobodi (“znanje oslobađa”)

Ovde se čini bitnim uporediti dva različita pristupa ili shvatanja Epikurovog stava da “znanje oslobađa”. Isaija Berlin smatra da naše “strasti, predrasude, strahovi i neuroze dolaze od neznanja i poprimaju oblik mitova ili iluzija”¹⁰, a znanje čini naš život delatnijim, osmišljava ga, uvećava našu slobodu i oslobađa nas iracionalnih strahova i predrasuda. Svoj pristup zaokružuje na sledeći način: “Znanje oslobađa, ne time što nam nudi više otvorenih mogućnosti među kojima možemo da biramo, već tako što nas pošteđuje nezadovoljstva koje doživljavamo kada težimo nemogućem”¹¹. Po Hajeku, “kad kažemo da neznanje ili praznoverje sprečava ljude da čine nešto što

7 Isaija Berlin, *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 219.

8 Isaija Berlin, *Isto*, str. 220.

9 Isaija Berlin: “Asketsko samo poricanje može biti izvor integriteta ili spokojstvo ali teško nam je da uvidimo kako se ono može nazvati proširenjem slobode”, *Isto*, str. 224.

10 Isaija Berlin, *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 227.

11 Isaija Berlin, *Isto*, str. 229.

bi činili da su bolje obavješteni i tvrdimo da “znanje oslobađa”¹². Mnogi su smatrali i verovali da razumeti svet znači steći slobodu. Ipak, svest o slobodi nije isto što i sloboda, možda je samo put do nje.

Sokratovo načelo je, da je uviđanje neznanja početak mudrosti, možda je najbolje potvrdio Herbert Spenser rekavši da “napretkom nauke raste obim potvrđenog neznanja”. Ali razvojem nauke drastično je povećana i kontrola ljudskog života. Gotovo da postoji saglasnost oko toga da je neke od najvećih uspeha u prošlosti čovek postigao zahvaljujući tome što nije mogao u potpunosti da kontrološe ljudski život. Razvojem mnogih tehnoloških sredstava, mehanizmi kontrole su napredovali do te mere da mogu lako razoriti svu onu spontanost koja je napredak učinila mogućim.

Hajek primećuje da “znanje postoji samo kao znanje pojedinca”, koje nije nigde sakupljeno kao uklopljena celina, pa nam je utoliko teže da se koristimo njime. Ono postoji kao rasuto znanje koje često poprima oblike suprostavljenih uverenja ljudi. Ta različita znanja u slobodi bez kontrole, omogućavaju nam ono što je “nesagledivo i nepredvidivo”. Gotovo sve političke teorije i naročito političke vlasti, svoje stavove zasnivaju na pretpostavci da su pojedinci u većini vrlo neobrazovani i neuki. Na toj pretpostavci počivaju i razni mehanizmi kontrole i dominacije.

Svojina i sloboda

Različiti autori su na različite načine doveli u vezu svojinu i bogatstvo čoveka sa njegovom slobodom. Džon Lok je među prvima, ako ne i prvi, istako da je čovek apsolutni gospodar i vlasnik svoje ličnosti, života, zdravlja, slobode i imovine odnosno poseda. Ali za njega “ovo stanje slobode, to ipak nije stanje samovolje”.

Vilhem fon Humbolt nastoji da odredi „granice delotvornosti države“, pri čemu se pod delotvornošću države može smatrati sve ono što bi ona mogla da uradi za dobrobit društva, ne povređujući „da se meša u privatne stvari građana svuda tamo gde one nemaju neposredne veze sa povredom prava jednoga od strane drugoga.“¹³ Po Humboltu, „čovek više voli delatnost nego posedovanje, ali delatnost samo ukoliko je to samodelatnost. Upravo bi najkrepkiji i najdelatniji čovek najčešće iznudenom poslu pretpostavio dokolicu. A ideja svojine raste samo sa idejom slobode, upravo za najenergičniju delatnost imamo da zahvalimo osećanju svojine.“¹⁴

Ako carstvo slobode počinje tamo gde prestaje carstvo nužnosti, teško se može očekivati interesovanje za slobodu od onih ljudi koji nemaju rešena osnovna egzistencijalna pitanja, poput hrane i toplote, skloništa i staništa, i minimum sigurnosti. Drugim rečima, “nespojiva je sloboda sa siromaštvom, materijalnim i duhovnim.”¹⁵ Hajek sličnost između slobode i bogatstva vidi u tome što su i jedno i drugo dobre stvari i što

---

12 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 22.

13 Vilhem fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, str. 19.

14 Vilhem fon Humbolt, *Isto*, str. 43.

15 Ratko Božović, *Razbijeno ogledalo*, str. 91.

nam omogućavaju da postignemo ono što želimo. Ipak, te dve stvari ne treba poistovećivati, jer "dvoranom koji živi u krilu raskoši, ali na mig i poziv svog vladara može biti manje slobodan nego siromašan seljak ili zanatlija, manje je u mogućnosti da živi sopstveni život i da bira sopstvene prilike."¹⁶ Međutim, svojina je način da se zaštiti i omeđi privatni domen pojedinca od tuđih uplitanja. I upravo to "pravo na privatnost i tajnost", odnosno shvatanje da je "kuća čovekov zamak"¹⁷ i da niko nema prava da zna šta se u njegovoj kući dešava, jedan je od uslova čovekove slobode. Još je Lord Akton zapazio da je "narod koji se gnuša ustanove privatne svojine bez prvog osnova slobode". Hajek zaključuje da je jedno od dostignuća modernog društva i to što pojedinac može (ili bi trebalo da može, S. O) da uživa slobodu bez praktično ikakve svojine.

Sloboda i moć

Nagomilavanje bogatstva često može biti izvor moći individualnim vlasnicima. Konkurencijom među njima vrši se disperzija svojine i sprečava moć prinude. Po Veberu, "moć sasvim uopšteno podrazumeva izgled jednog čoveka ili više ljudi da sprovedu sopstvenu volju u nekom zajedničkom delanju, čak i uprkos otporu drugih koji u tom delanju učestvuju."¹⁸ Dakle, moć se u ovom smislu određuje kao nametanje volje. Ovaj proces najčešće ima oblik prinude,¹⁹ a sloboda je moguća samo u odsustvu prinude. "Moć kao kadrost" ili mogućnost da čovek postigne ono što želi, nije loša, već samo onda kada čovek prelazi sopstvene granice i počinje da nameće svoju volju pretnjom prinude ili nanošenja štete. Sloboda se sa pojmom moći obično meša na dva načina. Prvo, pogrešno je mešanje slobode sa fizičkim mogućnostima ljudi da postignu ono što žele, kada imaju nameru da menjaju svoje okruženje ili zabludu da mogu da lete "slobodni kao ptica."²⁰ Drugo, ljudi često zavedeni i povedeni kolektivnom moći odustaju od slobode u ime slobode.

Prema Vilhemu fon Humboltu je „za čoveka uopšte privlačnija vladavina nego sloboda, ili bar staranje oko održavanja slobode privlačnije nego uživanje u njoj.“²¹ Serž Moskovisi je slično rekao: „Da je iskušenje slobode bilo jače, svet bi danas imao

16 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 24.

17 Ovu ideju Hajek koristi kao argument kojim potvrđuje postojanje individualne slobode u Grčkoj i kaže: "S obzirom na navodno osustvo individualne slobode u klasičnoj Grčkoj, zaslužuje da se pomene da je u Atini i V veku pre nove ere, svetost privatnog doma bila u tokokoj meri priznata da čak i pod vladavinom Tridesetorice tirana čovek je mogao sačuvati život ostajući kod kuće", *Isto*, str. 128, fusnota na str. 380.

18 Maks Veber, *Privreda i društvo*, drugi deo, str. 31.

19 Fridrih A. Hajek, "Politički filozofi su češće raspravljali o moći nego o prinudi, jer politička moć obično znači moć prinude", *Poredak slobode*, str. 122.

20 Po Helvecijusu "slobodan je onaj čovek koji nije u okovima, niti u tamnici, koga ne muče strahom od kazne kao kakvog roba... nemogućnost da se leti kao orao ili pliva kao kit ne znači nedostatak slobode", navedeno prema Isajja Berlin, *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 205.

21 Vilhem fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, str. 6.

drugačiji izgled od onoga koji poznajemo.²² Mil smatra da je sama moć nelegitima, a brojne su potvrde da moć i vlast kvare ljude, teže zloupotrebama i žele da budu neograničene.²³

Sloboda, ljudsko dostojanstvo, moral

Sloboda je u tesnoj vezi sa moralom i moralnim načelima. Bez usađenih moralnih verovanja, ona se teško može ostvariti. Moralno delovanje je najčešće i najviše u skladu sa opštim načelima, i otuda potreba da se ljudi i u svojim individualnim i drugim postupcima povinju ovim "savitljivim dobrovoljnim pravilima". Kantov je ideal da čovek ne može biti sredstvo, već samo cilj. Njegov kategorički imperativ glasi: „Postupaj tako kao da bi trebalo da maksima tvoga delanja postane tvojom voljom opšti prirodni zakon.“²⁴ Kantova opšta teorija morala pojam slobode vidi kao "nezavisnost od svega drugog osim moralnog zakona."²⁵ Isaija Berlin ima odnos prema slobodi kao i Kant prema moralu, i svodi se na načelo "ne činiti drugima ono što ne biste želeli da oni vama čine". Otuda, kako tvrdi Hajek, "sloboda nije samo jedna od pojedinačnih vrednosti, nego je ishodište i uslov većine moralnih vrednosti."²⁶ Teorija prirodnog prava, kao izvoriste liberalnih ideja, iznedrila je i misao o ljudskom dostojanstvu. Ovaj proces je započet od momenta kada logos nastupa umesto mithosa, a logos je podsticanje za ethos. Težište je u pravcu ukidanja odnosa u kojima je čovek mučen i tlačen i zamišljanju društva u kojem neće biti poniženih i uvređenih. Ideja prirodnog prava nam dolazi od stare Grčke preko Rima. Pod pokroviteljstvom i u krilu crkve postojalo je uverenje da pojedinac sam stvara i pokreće sav društveni život. Dva su velika događaja u istoriji Evrope pripremila uslove za pobedu individualizma: renesansa i reformizam.

Ideal italijanskog humanizma u kome poživaju koreni renesanse, je slobodna i potpuna ličnost. Iako se smatra da je Marko Aurelije prvi istako ideju ljudskog dostojanstva (dignitas humana), veliki humanista, Đovani Piko dela Mirandola u svom delu "De dignitate hommi" 1486. godine, (*O ljudskom dostojanstvu*), šire je izrazio

---

22 Serž Moskovisi, *Doba gomile*, str. 302.

23 Fridrih A. Hajek navodi više autora koji ukazuju na kvarljivu prirodu vlasti: "Jer, ako i najboljeg popnemo na presto, on će promeniti svoju čud - Herodot, "dugotrajnost moći može iskvartiti i najiskrenijeg čoveka" - Džon Milton, "večito iskustvo da je svaki čovek koji ima vlast sklon da je zloupotrebi i zloupotrebljava je sve dok ne naiđe na granice" - Monteskje, "Duh zakona", "posedovanje moći neizbežno umanjuje slobodni sud razuma" - I. Kant, "prema istorijskim izvorima, mnogi od najvećih tirana počeli su svoju vladavinu na najispravniji način. Ali je istina da ova neprirodna moć kvart srce i razum" - Edmund Berk, da se "moć uvek zloupotrebljava ako nije ograničena i uravnotežena" - Džon Adams, "sva vlast u ljudskim rukama sklona je zloupotrebi" i da "moć, gde god da je smeštena, sklona je, manje ili više, zloupotrebi" - Džejsms Medison, prema, F. A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 379.

24 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, str. 63.

25 Imanuel Kant, *Kritika praktičnog uma*, str. 110.

26 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 13.

mišljenje da sam čovek oblikuje svoje vlastito biće. U zamišljenom obraćanju Boga Adamu, prvom čoveku, postavivši ga u središte sveta, rekao mu je: „Ne podarih ti ni stalno boravište, ni kakav poseban izgled, niti ikakav dar da te obogatim, o Adame: sve zato da bi boravište, izgled i darove koje za sebe želiš, mogao da po nahođenju svom i po volji svojoj biraš i određuješ. Priroda ostalih bića određena je i ograničava se na prostor zakona, mnome donesenih. Ti ćeš, po svojoj volji, jer te ruci njezinoj poveravam, prirodu svoju određivati, ne bivajući ograničavan nikakvim stešnjenjima. Postavih te u središte sveta, odakle će ti zgodnije biti da osmatraš šta sve na svetu ima. Ne učinih te ni nebeskim, ni zemaljskim, ni smrtnim, ni besmrtnim, kako bi ono obličje samoga sebe stvorio, koje sam za sebe poželiš, sebi za volju i sebi na čast, bivajući svoj slikar i svoj vajar. Dato ti je da se možeš odroditi u niži, a on je životinjski, svet. Dato ti je da se možeš, sa odluke duha svojega, ponovo rođen, vratiti u viši, a on je božanski, svet.“²⁷ Dostojanstvo čoveka je, i po njemu, izjednačeno sa slobodom kao mogućnošću izbora vlastite sudbine, ali i odgovornošću za sebe samog, kao i “uzdizanjem iznad svih stvari”. To je Pikoov antropocentrizam. Ideja ljudskog dostojanstva je, u suštini, ideja koja označava odlučujući preokret ka “subjektivnosti subjekata” kao temelju novovekovnog načina razmišljanja. Ovo je naročito razrađeno i potvrđeno u Kantovom *Zasnivanju metafizike morala*. Kantov stav, po kojem je ljudsko dostojanstvo neuporediva i apsolutna vrednost, najbolje je iskazan u podvlačenju razlike između cene i dostojanstva, gde kaže: “U carstvu svrhe sve ima ili neku cenu ili neko dostojanstvo. Ono što ima neku cenu takvo je da se na njegovo mesto može postaviti i nešto drugo kao ekvivalent; naprotiv, ono što je uzvišeno iznad svake cene, to ima dostojanstvo.”²⁸ A odgovor na pitanje, “Šta je to što čoveka čini dostojanstvenim i na čemu se zasniva njegovo dostojanstvo - nalazi se u Kantovoj rečenici:” Autonomija je, dakle, temelj dostojanstva ljudske i svake umne prirode.”²⁹ Čovekovo moralno zakonodavstvo, moralna autonomija ili samozakonodavstvo nije nametnuto spolja već proizilazi iz slobode kao njegove suštine. Zato se između moralne autonomije i ljudskog dostojanstva može staviti znak jednakosti. Po Kantu, niko ne može polagati pravo na sopstveno dostojanstvo ako nije spreman da prizna dostojanstvo drugoga.³⁰

27 Đovani Piko dela Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Filip Višnjić, Beograd, str. 31-33.

28 Imanuel Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd, BIGZ, 1981, str. 81-82, prema D. Basta, str. 104.

29 Imanuel Kant, prema D. Basta, *Pravo pod okriljem utopije*, str. 105.

30 U *Metafizici morala* (1798) u paragrafu 38 “Etičke elementarne nauke”, Kant kaže: Sama je čovečnost dostojanstvo; jer čoveka ni jedan čovek (niti drugi niti on sam sebe) ne može upotrebiti tek kao sredstvo, nego se u svako doba mora upotrebljavati ujedno kao svrha, te se upravo u tome sastoji njegovo dostojanstvo (ličnost) kojim se uzdiže iznad svih drugih bića sveta koja nisu ljudi a ipak se mogu upotrebljavati, dakle iznad svih stvari. Kao god što on, dakle, sama sebe ne može dati ni po koju cenu (što bi protivrećilo dužnosti cenjenja sebe sama), tako on ne može ni delati suprotno isto tako nužno samocenjenju drugih kao ljudi, tj. obavezan je da praktično prizna dostojanstvo čovečnosti kod svakog drugog čoveka, dakle na njemu počiva dužnost koja se odnosi na poštovanje što ga nužno treba iskazivati prema svakom drugom čoveku”, prema D. Basta, *Isto*, str. 106.

Sloboda i vrednosti

Čovek ne samo što predstavlja najveću vrednost, već je i stvaralac vrednosti.³¹ Isto tako, svaki čovek ima "sopstvenu skalu vrednosti"³² koju smo dužni poštovati, bez pokušaja da silom namećemo svoje vrednosti, jer kada pokušavamo da ljude usrećujemo našom srećom, moramo biti svesni opasnosti da ih možemo unesrećiti našom nesrećom. Otuda je paternalizam najveći despotizam koji se može zamisliti jer postupa sa čovekom kao neslobodnim bićem, kao sa sredstvom za sopstvene ciljeve i na taj način ga unižava. Mil, polazeći od individualne vrednosti kao najviše, kaže da i "vrednost države, na kraju krajeva, jeste skup vrednosti svih pojedinaca."³³

Sloboda i odgovornost

Sloboda i odgovornost su tesno povezane, čak neodvojive. Ljudi mogu uživati u svojoj slobodi sve dotle dok ne ugroze slobodu drugih. Mil je smatrao da "jedino ponašanje pojedinca zbog koga je on odgovoran društvu, jeste ono koje se tiče drugih."³⁴ Pojedinač, dakle, mora biti spreman da snosi posledice svojih postupaka i odluka, jer sloboda može biti "povlastica" i "teret", zahtevajući razborito i obzirno ponašanje. Kada hoćemo da slušamo glasnu muziku, potrebno je da vodimo računa da li time ugrožavamo slobodu onih čiji to nije izbor ili im nije po ukusu. Hajek zapaža: "Da bi bila delotvorna, odgovornost mora biti individualna"³⁵, jer zajednička ili podeljena odgovornost je kao i svojina svih, koja na kraju nije ničija. Dobar primer je i kod slobode javne reči, odnosno slobode štampe, gde mora da postoji i odgovornost za izgovorenu reč, ali pre svega odgovornost za sopstvene postupke i položaj u društvu. Upravo zbog ove odgovornosti, većina se i plaši slobode³⁶, odnosno plaši se "da preuzme odgovornost za vlastito iskušavanje života u slobodi."³⁷ Da bi čovek postao ličnost, neophodno je da zna da koristi i brani svoja prava, da praktikuje svoje slobode, sa napomenom da uz slobodu ide i razvijena svest o odgovornosti u odnosu na druge ljude.

---

31 Isaija Berlin, "Ali ako vrednost može nastati samo slobodnim ljudskim činom kao što je Kant smatrao, iako je samo tada možemo nazvati vrednošću, onda nema više vrednosti od individualne", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 222.

32 Fridrih A. Hajek, "Priznavanje da svaka osoba ima sopstvenu skalu vrednosti koju treba da poštuju čak iako je ne odobravamo, deo je same ideje vrednosti individualne ličnosti. Kako vrednujemo drugu osobu, nužno će zavistiti od njenih vrednosti. Ali verovanje u slobodu znači da sebe ne smatramo konačnim sudijama u pogledu ideala druge osobe, da se ne osećamo ovlašćenima da je sprečavamo u njenom sleđenju ciljeva s kojima se sami ne slažemo, sve dok ne narušava jednako zaštićeno područje drugih", *Poredak slobode*, str. 75.

33 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 143.

34 Džon Stjuart Mil, Isto, str. 43.

35 Fridrih A. Hejek, *Poredak slobode*, str. 79.

36 Džon Bernard Šo, "Sloboda znači odgovornost. To je ono zašto se većina nje plaši", prema Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 368.

37 Ratko Božović, *Razbijeno ogledalo*, str. 91.

SLOBODA I DEMOKRATIJA

Slobode i prava čoveka i demokratske revolucije

Slobode i prava čoveka se uzimaju kao jedan od značajnih ograničenja svake vlasti, koja se stavlja u položaj da ih mora prihvatiti i poštovati. Načelne razlike u shvatanju mislilaca o karakteru ljudskih zajednica, kako navodi Vojislav Stanovčić, dovele su do podela među velikim misliocima na apostole poretka: Hobs, Hegel, Staljin, kao i mnogi konzervativni politički mislioci i ideolozi fašizma i apostole slobode: Aristotel, Akvinski, Lok, Monteskje, Džeferson, Konstan, Mil, Spenser i drugi.³⁸ Dve struje mišljenja, od kojih jedna više naginje autoritarizmu, socijalnoj kontroli i stabilnosti, a druga više liberalnom poretku političke organizacije, prema Stanovčiću, na samom početku stoje dva velikana političke filozofije Platon i Aristotel. U engleskoj političkoj filozofiji XVII veka, ona će svoje antipode imati u Hobsu kao »apostolu reda i autoriteta« i Loku kao »apostolu slobode i demokratije«. Takođe, u Nemačkoj, na prelasku iz XVIII u XIX vek u pitanju slobode i države imamo Kanta i Hegela. Gotovo da u svakoj epohi imamo parove značajnih mislilaca među kojima se zapaža ova značajna razlika. Nužno je istaći da struja koja stavlja naglasak na slobodi, ne negira potrebu za autoritetom »ali ga je nastojala konstituisati na demokratskim osnovama uz učešće ili pristanak onih nad kojima on ima uticaj ili vlada«.

Postepeno napredovanje u oblikovanju ljudskih prava i sloboda, njihovo osvajanje i proširivanje može se pratiti od akata koji su prethodili deklaracijama i ustavima, od *Magna charta Libertatum* (1215) do danas. Vojislav Stanovčić grupiše četiri velike grupe ideja (teorija) koje nadahnjuju i inspirišu deklaracije o pravima. Na prvom mestu su ideje o društvenom ugovoru i prirodnim pravima. Druga je, teorija britanskog konstitucionalizma (principi opšteg prava *Common Law*, značaj valjanog postupka u primeni prava (*due process of law*) i izvesno uravnoteživanje snaga između vlasti i građana kroz postepeno prihvatanje da pored vlade deluje i opozicija). Temelj britanskog konstitucionalizma bilo je razvijanje ideje o vladavini prava (*Rule of law*) umesto vladavine bilo koje ličnosti. Treći izvor predstavlja prosvetiteljstvo započeto u Engleskoj, koje se uzdiglo do vrhunca u Francuskoj, u drugoj polovini XVIII veka (kojima su pripadali i Ruso i Moneskje), a koje je imalo specifične predstavnike u uticajnim političarima u Americi (B. Franklin i T. Džeferson). Četvrti i prevashodni uticaj imale su ideje liberalizma - političke ideologije koja je u sam vrh političkih vrednosti stavila čovekovu slobodu i kao osnov ustava, ponudila jedan, u ljudskoj istoriji novi koncept čovekovih prava.³⁹

Poseban doprinos afirmaciji pitanja slobode dale su demokratske revolucije: Holandska, dve Engleske, i naročito Američka i Francuska revolucija. »Iako su izvorne inspiracije revolucijama u Americi i Francuskoj bile vrlo slične njihovi ishodi su bili različiti usled načina ustavnog uobličavanja i konstitucionalizacije«, odnosno, nastojanja da se

38 Vojislav Stanovčić, *Politička teorija*, str. 263. i 678.

39 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 179-181.

neka od polaznih načela uobliče u trajne političke i pravne ustanove, i pre svega ustav. Američka revolucija svoj adekvatan izraz imala je u *Deklaraciji nezavisnosti* iz 1776. godine, a Francuska revolucija u *Deklaraciji o pravima čoveka i građanina* iz 1789. godine. Od ovih revolucija, »prava i slobode postaju jedan od kriterijuma za ocenu i kvalifikaciju političkih režima«.

Sloboda (civilnog) društva u odnosu na državu

Može se pretpostaviti da čovek ne može ostvariti svoju autonomiju u odnosu na vlast, ako društvo nije slobodno i autonomno u odnosu na državu, koja je još uvek najveća koncentracija monopola prinude. Međutim, kako je primetio Norberto Bobio: „U istoriji čiji smo neposredni naslednici, država nije sve, i u svakoj epohi uvek je, pored države, postojala neka ne-država u vidu religioznog društva suprotstavljenog političkom društvu, ili u vidu kontemplativnog života suprotstavljenog aktivnom životu ili čak samo skup ekonomskih odnosa, zatvorenih u okviru porodice ili otvorenih ka tržištu, različitih od odnosa čiste prevlasti kojima se odlikuje država.“⁴⁰ Autonomna sfera u odnosu na državu, koja oblikuje polje individualne slobode je sfera civilnog (građanskog) društva. Kako navodi Vukašin Pavlović: „Civilno društvo je okvir u kome se traga za sintezom privatnog i opšteg dobra; oblast zajedništva (*community*), ali i slobodne individue (*individualism*); polje prava, ali i eksploatacije; javne etike i individualnih interesa; individualnih strasti i javne brige.“⁴¹ Osim toga, to su još njegovo antietatističko značenje, autonomnost u odnosu na političku sferu i pluralizam. Ovde možemo uočiti bliskost i povezanost civilnog društva sa liberalnim principima, što se ogleda u akcentu na individualnom građaninu, važnosti zaštite privatne svojine, na kontroli, odnosno kontrabalansu u odnosu na državu. Reč je o kontroli, ograničavanju i suprotstavljanju svakoj arbitrarnosti, halapljivosti i grabežljivosti države („*predatory state*“).

Odnos prema slobodi – raskršće liberalizma i demokratije

Raskršće liberalizma i demokratije je pitanje prevage jednakosti, odnosno egalitarizma i slobode. Kod pitanja slobode, problem je nešto složeniji nego kod pitanja jednakosti. Moderna država, uz pomoć razvijenih tehnoloških sredstava iskazuje tendencije totalitarizacije, unapređujući mahanizme kontrole i dominacije. Građani, uvećanjem svojih saznanja, razmenom informacija i “izlaskom iz vlastitom krivicom prouzrokovane nezrelosti” (Kant) pokazuju sve naglašeniji proces individualizacije. Sloboda ili njena suprotnost, najbolje se iskazuju u tom napetom polju između pojedinca i države. Poredak slobode sluša svoje građane, apsolutna vlast ih prisluškuje.⁴²

40 Norberto Bobio, *Budućnost demokratije*, str. 77.

41 Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 80.

42 Norberto Bobio: “Ideal onoga ko drži vlast uvek je bio da ima uvid u svaki pokret i da čuje svaku reč svojih podanika (po mogućnosti, da pritom ne bude ni viđen ni slušan). Ovaj ideal danas je moguće ➤

Država teži da drži pod kontrolom građane, građani žele da kontrolišu vlast. Imajući u vidu da je ovo u suštini jedan liberalan koncept slobode, vredi naznačiti bitne postavke liberalizma; najpre, individua prethodi društvu, društvo treba da omogući svim pojedincima da se iskažu sa svim svojim različitostima, svaki pojedinac je podjednako vredan i jedini egalitarizam koji ne narušava, već garantuje slobodu, jeste jednakost pred zakonom u svemu nejednakih pojedinaca.

Potrebno je istaći da se često brkaju pojmovi liberalizma i demokratije. Dok se demokratija bavi pitanjima kako se bira vlast i ko će je vršiti, liberalizam traga za granicama u delokrugu vlasti. Demokratija poštuje pravilo većine koja je nosilac suvereniteta (vlast naroda od naroda za narod), liberalizam počiva na suverenitetu pojedinca-građanina (ličnosti), koji je izvor vlasti. Sledeći reči Bertranda Rasela, Vojislav Stanovčić se pita „kako možemo kombinovati onaj stepen individualne inicijative, koji je potreban radi progresa, sa onim stepenom socijalne kohezije koji je potreban radi održanja.“⁴³ U tom smislu, liberalizam, konstitucionalizam i vladavina prava imaju zajedničku nit koja ih spaja. To je sa jedne strane ograničavanje vlasti, odnosno, nastojanje da se ona ponaša u okvirima (granicama) prava i u granicama zakona. To je u osnovi stara paradigma o vladavini prava, a ne vladavini ljudi, jer vladavina ljudi ako nije u granicama prava može olako da sklizne u samovolju, diskrecionost i arbitrnost. Reč je o kvarljivoj ljudskoj prirodi (Lord Ekton), ili kako bi rekao Brajs „Niko nije dovoljno pošten da bi mu se dala apsolutna vlast“. Dejvid Hjum govori o pobudi da se u „svakoj slobodnoj državi, sa krajnjom revnošću, sačuvaju oni oblici i ustanove koji osiguravaju slobodu, savetuju javno dobro i ograničavaju i kažnjavaju gramzivost i ambiciju pojedinaca“, a u politici „za svakog čoveka treba pretpostaviti da je nitkov.“⁴⁴ Hajek postavlja slobodu kao potencijalno vezivno tkivo između liberalizma i demokratije. On kaže, ako je demokratija u konfliktu sa slobodom onda ja nisam demokrata, odnosno, „ako je demokratija sredstvo da se sačuva sloboda, onda je sloboda pojedinca ništa manje suštinski uslov za funkcionisanje demokratije.“⁴⁵

Đovani Sartori, kao zastupnik liberalno-konstitucionalnog modela demokratije, daje dobro objašnjenje odnosa između liberalizma i demokratije. On je odlično naglasio polje kompatibilnosti ali i prostor latentne tenzije između ova dva pojma. Polazeći od Konstanovog stava da su ustavni režimi liberalni režimi, Sartori ističe: „Liberalna politika je ustavnost, a ustavnost je rešenje problema slobode u kontekstu ustavnog legaliteta.“⁴⁶

↳ dosegniti. Ni jedan despot iz antičkog doba, nijedan apsolutistički monarh modernog doba, ma koliko bio okružen hiljadama špijuna, nikad nije uspeo da pribavi o svojim podanicima sve one informacije, koje i najdemokratskija vlada može pribaviti putem elektorskih mozgova. Staro pitanje koje se provlači kroz ceolokupnu istoriju političke misli: „Ko čuva čuvare? danas može biti formulisano kao „ko kontroliše kontrolore?“, *Budućnost demokratije*, str. 28-29.

43 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 84.

44 Dejvid Hjum, *„That Politics may be reduced to a Science“; Essays*, p. 108. i p 117, prema Ilija Vujačić, *Politička teorija, studije – portreti - rasprave*, str. 139.

45 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 105.

46 Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?*, str. 195.

Po njemu je pojam jednakosti najteži pojam u politici. Problem jednakosti među ljudima je problem pravde. On ima antički koren u reči *iso* – isti (*isonomia* – isti zakoni, *isogoria* – jednako učešće na skupštini). Po Sartoriju, suština je sledeća: "Izjednačiti u ishodu, znači distribuirati, redistribuirati, i na kraju oduzeti posedovanje."⁴⁷ Pitanje distribucije i redistribucije u cilju jednakosti i/li socijalne pravde je upravo ono raskršće, kako socijaldemokratije i liberalizma, tako i demokratije i liberalizma. Ono što spaja demokratiju i socijaldemokratiju – jednakost, upravo je to razdvaja od liberalizma. To je ono mesto zbog kojeg iz libertarijanske perspektive demokratija deluje levičarski. Drugi momenat je akcenat demokratije na masovnom učešću građana u političkom životu i princip narodnog suvereniteta, zbog čega za libertarijance demokratija uvek, potencijalno, ima elemente populizma. Liberalizam insistira na individualnosti i zaštićenoj sferi privatnosti. Po Sartoriju, liberalizam, „to je teorija i praksa individualne slobode, sudske zaštite i ustavne države“⁴⁸, odnosno, kako ističe, „u suštini prevladao je liberalizam u smislu da su demokrate prionule uz tezu da je sloboda cilj, a demokratija njen instrument“.

Rezimirajući svoje viđenje i objašnjenje odnosa liberalizma i demokratije, Sartori piše: „Na kraju jednakost je horizontalno širenje, sloboda vertikalni skok, logika slobode se rezimira u formuli: jednake prilike da se postane nejednak. Logika jednakosti ide ka obrnutom: nejednake prilike da bi se postao jednakim. Demokratija teži socijalnoj integraciji, liberalizam ceni izbijanje na površinu i inovaciju. Razlika je u tome da se liberalizam vrti oko individue, demokratija oko društva“. Sartori zaljučuje: "Liberalizam je pre svega tehnika granice moći države, dok je demokratija ubacivanje narodne vlasti u državu."⁴⁹

“NEGATIVNA” I “POZITIVNA” SLOBODA

U društvenoj teoriji se mogu identifikovati dve vrednosti ili dva sistema ideja. To su relacije slobode i poretka, pojedinca i vlasti, prirodnog prava i državnog razloga, individualizma i kolektivizma. Suštinsko je pitanje kako uskladiti slobodu pojedinca sa zahtevima političkog poretka. Moderna država, uz pomoć razvijenih tehnoloških sredstava iskazuje tendencije totalitarizacije, unapređujući mahanizme kontrole i dominacije. Građani, uvećanjem svojih saznanja, razmenom informacija i "izlaskom iz vlastitom krivicom prouzrokovane nezrelosti" (Kant) pokazuju sve naglašeniji proces individualizacije. Sloboda ili njena suprotnost, najbolje se iskazuju u tom napetom polju između pojedinca i države.

Mil je među prvima ustao protiv težnje društva i države da prošire vlast nad pojedincem, videvši između ostalog, da se pojedinci gube u mnoštvu i utapaju u kolektivnu prosečnost. Zato nastoji da odbrani individualnost pre nego što se dovrši "prinudno izjednačavanje".

---

47 Đovani Sartori, *Isto*, str. 219.

48 Đovani Sartori, *Isto*, str. 222.

49 Đovani Sartori, *Isto*, str. 230.

Poredak slobode sluša svoje građane, apsolutna vlast ih prisluškuje. Država teži da drži pod kontrolom građane, građani žele da kontrolišu vlast. S obzirom na to da su građani i u strukturi političke vlasti, s pravom primećuje Berlin, jedni “žele da zauzdaju vlast kao takvu”, “drugi žele da je dobiju za sebe.”⁵⁰ Ovaj suptilan i senzibilan odnos i proces on razmatra preko pojmova “negativne” i “pozitivne” slobode, preuzevši te pojmove od svojih prethodnika.

“Negativna” sloboda

U pokušaju bližeg određenja pojma slobode, valja poći od tri relativno slična pristupa i shvatanja. Po Milu, jedina sloboda koja zaslužuje to ime je sloboda da tražimo sopstveno dobro na svoj način, ukoliko ne pokušavamo da to drugima uskratimo ili ih ne sprečavamo u naporima da je postignu.”⁵¹ I. Berlin vidi “slobodu kao odsustvo prepreke koje stoje na putu ispunjenja čovekovih želja”⁵², odnosno, čovek je slobodan ako je neometan od drugih. Hajek vidi “slobodu kao odsustvo prinude”, odnosno, po njemu je stanje slobode ono u kojem je prinuda jednih nad drugima - smanjena na najmanju moguću meru.⁵³

Ono što je ovim autorima zajedničko, to je saglasnost da u privatnoj sferi svakog pojedinca postoje izvesna suverena prava koja drugi, kao društvo, ili država ne smeju narušavati. Pošto su granice privatnog područja svakog pojedinca rastegljivije, razlikuje se stepen intervencije države i uplitanja javne sfere.

Berlin smatra da je, značenje “negativne” slobode sadržano u odgovoru na pitanje:

“U kom području, subjektu - osobi ili grupi osoba - treba da bude ostavljeno na volju da radi ili da bude ono što je sposoban, bez uplitanja drugih osoba?”⁵⁴ To područje lične slobode ne sme ničim biti ugroženo. I ma kakvim se načelima rukovalo pri određivanju tog područja; “prirodnim pravom”, “kategoričkom imperativom”, “društvenim ugovorom” ili drugim, to je uvek “sloboda od – nemešanja u područje koje je definisano pomičnom, ali uvek raspoznatljivom granicom.”⁵⁵ To je ono područje u kojem čovek nije “sputan”.

Imajući u vidu da je ovo u suštini jedan liberalan koncept slobode, vredi naznačiti bitne postavke liberalizma; najpre, individua prethodi društvu, društvo treba da omogući svim pojedincima da se iskažu sa svim svojim različitostima, svaki pojedinac je podjednako vredan i jedini egalitarizam koji ne narušava, već garantuje slobodu, jeste jednakost pred zakonom u svemu nejednakih pojedinaca.

Potrebno je istaći da se često brkaju pojmovi liberalizma i demokratije. Dok se demokratija bavi pitanjima kako se bira vlast i ko će je vršiti, liberalizam traga za granicama

50 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 253.

51 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 46.

52 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 41.

53 Fridrik A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 19.

54 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 204.

55 Isaija Berlin, *Isto*, str. 210.

i delokrugom vlasti. Demokratija poštuje pravilo većine koja je nosilac suvereniteta (vlast naroda od naroda za narod), liberalizam počiva na suverenitetu pojedinca - građanina (ličnosti), koji je izvor vlasti.

Pojam slobode smešten je u međudodnosu pojedinca i političke vlasti. To bi trebalo da bude recipročan odnos. Po ugovornoj teoriji potrebna je saglasnost, izričita ili prećutna. Ako vlast počiva na suverenitetu pojedinca, u tom smislu što je on bira i oblikuje, on ima pravo i da je kontrološe, kao i da je drži na odstojanju od svoje sfere privatnosti, tražeći demarkacionu liniju nemešanja u njegov način života. "Negativna" sloboda znači ukidanje ograničenja koja stoje čoveku na putu da sam uređuje svoj život, da bira svoje ciljeve i svoje vrednosti.

Po Milu je takva sloboda ograničena jedino slobodom drugih, i on uz Konstana za koga I. Berlin kaže da je najveći pobornik "negativne" slobode, nastoji da ovo privatno područje proširi na najveću moguću meru, a suzi polje legitimnog mešanja države. Prema Milu, sloboda pojedinca je važna za napredak društva. Slično tome i Hajek smatra da je sloboda delovanja i sloboda preduzetništva važna za napredak društva i stvaranje društvenog bogatstva. Ovde je reč o odnosu ekonomske i političke slobode. Ekonomska sloboda zahteva nespontanost, kao prepostavku privatne inicijative. Radeći za sebe pojedinac omogućava i doprinosi razvoju društva. Bendžamin Konstan, "negativnu" slobodu naziva "moderna sloboda", a cilj savremenog čoveka je uživanje u sigurnosti i privatnim zadovoljstvima koja se garantuju pomoću političkih ustanova. Konstan ovo opisuje sledećim rečima: "To je za svakog čoveka pravo da bude potčinjen zakonima, da niko nema pravo da ga stavi u zatvor, da ga tu drži, da ga osudi na smrt ili da ga zlostavlja na neki drugi način na osnovu samovolje jedne ili više individua – ličnosti; to je pravo svakoga da izrazi svoje mišljenje i da izabere posao kojim će se baviti, da raspolaže svojom imovinom, da nju čak zloupotrebljava ako hoće, da putuje kuda hoće, a da za to ne traži dozvolu, i da nikome ne polaže računa o onome što su mu motivi i nastojanja; to je pravo svakog da se druži sa drugima, bilo da je to njegov interes, bilo da mu se propoveda veru koju on i njemu bliski najviše uživaju, bilo pak prosto da ispuni svoje dane i časove na način koji najviše odgovara njegovim naklonostima, svojim pomislama. Najzad, to je pravo svakoga da utiče na administraciju vlade, bilo u pogledu imenovanja svih ili određenih službenika, bilo svojim kandidovanjem, peticijama, zahtevima koje je vlast u većoj ili manjoj meri dužna da uzme u razmatranje."⁵⁶

Problem je u tome što je gotovo izvesno da postoje ljudi koji ne cene slobodu na ovaj način, i ne vide mogućnost da iz nje izvuku neku korist, pa su spremni da je žrtvuju za neke druge pogodnosti i vrednosti⁵⁷, ne razumevši pravu vrednost slobode. Sloboda je važna kao vrednost za sebe, ali i kao instrumentalna vrednost i za pojedinca i za društvo u celini.

---

56 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 2.

57 Isaija Berlin: "Veći deo čovečanstva uglavnom je bio spreman da taj zahtev žrtvuje drugim ciljevima: sigurnosti, statusu, napretku, moći, vrlini, nagradi na onom svetu, ili, pak, pravdi, jednakosti, bratstvu i mnogim drugim vrednostima koje su na izgled potpuno, ili delimično, nespojive s postizanjem najvećeg stepena individualne slobode, koji, uostalom, nije preduslov za njihovo ostvarivanje", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 248.

“Pozitivna” sloboda

Za I. Berlina značenje “pozitivne” slobode je sadržano u odgovoru na pitanje: “Šta ili ko je izvor kontrole ili uplitanja koje može nekoga da natera da radi ili da bude pre ovo nego-li ono?”⁵⁸. Po njemu, ovo pozitivno značenje reči sloboda, proizilazi iz želje svakog pojedinca da bude svoj sopstveni gospodar. Ljudi ne samo da žele da upravljaju svojim životima i da učestvuju u procesima koji ih kontrolišu, već imaju želju da prošire područje slobodnog delovanja. Suprotnost između “negativnog” i “pozitivnog” shvatanja slobode ogleda se i u različiti pitanja - “ko mnome vlada”, i “koliko se vlast meša u moj život?” Jedni smatraju da treba da postoji široko područje svakog pojedinca u koje ne smeju zakoračiti drugi, ni vlast, ni država. Drugi smatraju da treba proširiti centralizovanu kontrolu i suziti individualnu slobodu.

Ovaj problem Isaija Berlin razmatra i kroz kategoriju dva “sopstva”. Ako jedno sopstvo vidimo kao nešto što je šire od pojedinca, kao društvenu celinu sastavljenu od pojedinca (crkvu, državu, partiju i druge oblike kolektiviteta), onda se ta celina shvata kao “istinsko” sopstvo koje nameće “više” sopstvo. Upravo u tom nametanju kolektivne ili organske volje svojim članovima, kako bi zadobili “višu” slobodu, I. Berlin je video veliku opasnost za opravdanje prinude. Jer, takve organske metafore “u ime više ciljeva” i “u ime naroda”, mogu raznim manipulativnim i špekulativnim poslužiti, da pojam slobode tumače prema svojim potrebama. Ako pođemo od pretpostavke da je čovek često usamljen i slab, potrebno mu je da se udružuje i da zavisi od nekoga. Ljudskoj prirodi kao da su potrebna čuda da ih objašnjavamo, tajne da ih otkrivamo, a da ih nekada ne možemo otkriti do kraja, i autoritet da nas vodi.

Ako nema verovanja u slobodu, onda je ono što postoji – čist determinizam. Ako postoji verovanje, onda je čovek sklon zloupotrebama da njegovo verovanje bude sredstvo vođenja i zavođenja. Tako je verovanje da postoji “viši stepen slobode”, “viši ciljevi”, “viša stanja”, koristilo raznim tiranima i despotima da opravdavaju svoje postupke. Građani su na taj način u ime slobode ostajali bez slobode.⁵⁹

Konstan je na stanovištu da je politička (pozitivna) sloboda garancija moderne (negativne) slobode: „Individualna sloboda - ja to ponavljam - je istinska moderna sloboda, politička sloboda je njena garancija i politička sloboda je na kraju obavezna; zahtevati od naroda našega vremena da žrtvuju, kao nekadašnji narodi, puninu svoje individualne slobode svojoj političkoj slobodi, siguran je način da ih odvojimo od jedne, a kada se tu stigne, neće proći mnogo vremena da im se otme i ona druga.”⁶⁰

Hajek, pridajući “političkoj slobodi” – značenje učešća ljudi u biranju vlade, postupku donošenja zakona i nadziranju nad upravom, vidi je kao neku vrstu kolektivne slobode i kaže: “Ali slobodan narod u ovom smislu, nije nužno narod slobodnih ljudi, niti neko mora da ima udela u ovoj kolektivnoj slobodi da bi bio slobodan kao pojedinac.”⁶¹

58 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 204.

59 Isaija Berlin, “Sloboda za vukove, često je značila smrt za ovce”, *Četiri ogleda o slobodi* str. 49.

60 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 8.

61 Feidrih A. Hajek, *Poradak slobode*, str. 21.

Monteskje je ovo karakterisao ovako: "Vlast naroda brkati sa njegovom slobodom". Ovo je taj momenat kada se moć i sloboda mešaju. Iako čovek ima potrebu za "statusom" i za identitetom, svaki osećaj moći koji pojedinac zadobija dok je u grupi, masi ili nekom kolektivitetu, gubi izlaskom iz te celine. Taj "trenutni" ali trajniji osećaj moći nije isto što i čovekova sloboda. Iako se nekada potreba vezivanja za grupu javlja usled osećaja ugroženog indentiteta, treba biti svestan da u masi čovek gubi svoju individualnost i obezličuje se. Za Hajeka je "primena pojma slobode na neki kolektiv, a ne na pojedinca, jasna kada govorimo o želji naroda da bude slobodan od stranog jarma i da određuje sopstvenu sudbinu"⁶². Isaija Berlin otvoreno optužuje Rusoa, smatrajući da su njegove ideje sadržane u konceptu "opšte volje", koja usput nije isto što i volja svih, uticale na to da je Francuska revolucija, u svom jakobinskom vidu, poput svih velikih revolucija, bila "upravo takvo izbijanje žudnje za "pozitivnom" slobodom kolektivnog samousmeravanja". Rezultat revolucije je većina Francuza, po I. Berlinu, doživela kao oslobađanje svog naroda, iako je mnogima od njih ona znatno ograničila individualnu slobodu."⁶³

Uveravanjem građana da postoji neki "viši cilj" opravdavaju se sva sredstva na putu do njegovog ostvarenja. Slobodi ne treba opravdanje, za razliku od vlasti kojoj je neophodno da se opravda, odnosno legitimise. I. Berlin smatra da se upravo "pozitivni" pojam slobode nalazi u jezgru velikih zahteva za nacionalnim ili društvenim samopotrdivanjem. On sam ne želi da kaže "da je individualna sloboda jedino, pa čak ni najvažnije merilo društvene aktivnosti; ona to nije čak ni u najliberalnijim društvima."⁶⁴ Međutim, dok krajnji individualni liberalizam ne predstavlja neku značajnu snagu, "retorika "pozitivne slobode nastavlja da igra svoju istorijsku ulogu - da prikriva despotizam u ime šire slobode."⁶⁵ Isto tako, pozivajući se na Konstana, uviđa da bi bez "pozitivne" slobode bilo lako ugušena i "negativna" sloboda. Praktikovanje političke slobode znači i učešće u oblikovanju političke zajednice. S obzirom na to da su ljudi upućeni jedni na druge i zavise jedni od drugih, oni su slobodni da sebi biraju društvo, da se udružuju u razne oblike civilnih asocijacija. Jer "pojedinac je i lično i društveno biće."⁶⁶ Svojim ulaskom u javnu sferu, iz svoje privatnosti, čovek je ne napušta, već je može obogatiti. Javnim delovanjem čovek daje svoj doprinos u oblikovanju javnog dobra (*res publica*).⁶⁷ Javni prostor nam služi za susretanje sa dru-

---

62 Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 22.

63 Isaija Berlin: "Za Rusoa, "sloboda" ne znači "negativnu" slobodu pojedinca unutar određenog područja, već učestvovanje svih sposobnih članova društva, a ne samo nekih, u jednoj upravi koja sme da se upliće u svako područje života svakog pojedinca. Liberali iz prve polovine devetnaestog veka tačno su predvideli da bi sloboda u tom "pozitivnom" smislu lako mogla uništiti previše "negativnih" sloboda koje su oni smatrali svetinjama. Oni su isticali da bi suverenitet naroda lako mogao poništiti suverenitet pojedinca", *Četiri ogleda o slobodi*, str. 250.

64 Isaija Berlin, *Isto*, str. 256.

65 Isaija Berlin, *Isto*, str 51.

66 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str. 148.

67 Milan Podunavac: "Javni "građanski" duh usmerava čoveka ne samo da napušta sferu privatnosti ➤

gim ljudima, odnosno “niti sloboda može bez javnosti, niti javnost bez slobode.”⁶⁸ Za Hanu Arent, pozitivna sloboda je uslov ili garant negativnih sloboda.

Traženje srednjeg rešenja - pokušaj pomirenja “dve” slobode

I. Berlin je svestan, imajući u vidu da jedni više žele da kontrolišu vlast, drugi da je prigrabe za sebe, da se tu radi o različitim ciljevima života, “iako se u praksi često mora tražiti srednje rešenje”⁶⁹. On je svestan da ne postoje konačna rešenja, već u “paralelizmu različitih vrednosti i ciljeva života, ljudi su izloženi slobodi izbora. Ostvarivanjem jednih vrednosti ili ciljeva, žrtvuju se drugi i zato je od velikog značaja sloboda izbora, iako je to “mukotrpan čin”. Svaki pluralizam je bliži “negativnoj” slobodi, jer priznaje mnoštvo različitih ciljeva, dok monizam teži redu. Po mišljenju I. Berlina, Konstan je najbolje sagledao konflikt između dve slobode ukazujući na to da “prelaženje neograničene vlasti, koja se obično naziva suverenitet, iz jednih ruku u druge ne uvećava slobodu već samo premešta breme ropstva”⁷⁰. Konstan, nazivajući individualnu slobodu - “pravom modernom slobodom”, smatra da je politička sloboda njena garancija i zato “tražiti od današnjih ljudi da žrtvuju, kao ljudi u prošlosti, svu svoju individualnu slobodu političkoj slobodi, jeste najsigurniji način da se oni liše prve i, kada rezultat bude ostvaren, bilo bi lako uskratiti im drugu vrstu slobode” i zaključuje: “Prema tome, gospodo, daleko od toga da odričem bilo koju od dve vrste slobode koje sam vam opisao, smatram da je nužno naučiti da se te dve vrste kombinuju”. Konstan je upozorio na opasnost da uživanjem u privatnoj slobodi ne treba odustati od učešća u političkom životu i mogućnosti oblikovanja vlasti: “Opasnost sa modernom slobodom (pojedince) jeste u tome da obuzeti uživanjem u našoj privatnoj nezavisnosti, uživanjem u upražnjavanju naših sopstvenih interesa, ne odustajemo lako od našeg prava na učešće u političkoj moći. Nosioci vlasti često nas na to pozivaju. Oni su toliko spremni da nas poštede svakojake muke osim one da budemo poslušni i da plaćamo poreze! Oni nam kažu: ‘Koji je u suštini cilj svih vaših napora, razlog vašeg rada, predmet vaših nadanja? Zar to nije sreća? Pa ako je tako, pustite nas da radimo i mi ćemo vam tu sreću doneti’. Ne gospodo, nemojmo ništa da pustimo. Ma kako dirljiva ova ponuda bila, moramo da zamolimo vlast da ostane u svojim zadatim okvirima. Neka se ograniči na to da bude pravedna, a mi ćemo se pobrinuti da budemo srećni. Da li bismo mogli da budemo srećni putem zadovoljstva, ukoliko bi ta zadovoljstva bila odvojena od jemstva? Gde bismo ta jemstva našli, ako bismo odustali od političke slobode? Odustati od političke slobode predstavljalo

---

⇒ zarad javnog delovanja, već isto tako, kada je to neophodno, da svoje privatne interese podvrgne javnim interesima. Odsustvo javnog delovanja i javnog duha, ima katastrofalne efekte na prirodu i kvalitet savremenih političkih poredaka. Iskustva totalitarizma odveć su sveža i jasna”, *Princip građanstva i poredak politike*, str 143.

68 Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str 29.

69 Isaija Berlin, *Četiti ogleda o slobodi*, str. 253.

70 Isaija Berlin, *Isto*, str. 250.

bi ludost sličnu ludosti čoveka koji pod izgovorom da živi na prvom spratu, na pesku zida građevinu bez partera.”⁷¹ Očigledno je za Konstana, “pozitivna” sloboda put do očuvanja “negativne” slobode.

Nije bitno ko nas lišava slobode. Nismo ništa više slobodniji, ako nas slobode lišavaju naši rođaci ili sunarodnici, iako to ima izgled nečeg “svojeg”, “nešto što pripada meni ili čemu ja pripadam”, iako sigurno postoje ljudi koji smatraju da su na taj način “oslobođeni”. Izvor neslobode je nagomilana apsolutna vlast. Takva vlast teži da postane svemoćna, sveznajuća, ničim ograničena, i kao takva, otežava i ugrožava slobodu građana, pa čak i život. Sloboda koju onemogućavaju svemoć države i nemoć pojedinca, nalazi realno utemeljenje u subjektivitetu pojedinca i ograničenju moći države. Demokratija se ponekad poistovećuje sa slobodom. To nisu sinonimi, osim što demokratski uređeno društvo omogućava institucionalno utemeljenje slobode.

U domenu “pozitivne” slobode možemo prepoznati korišćenje građanskih (civilnih) i političkih prava. Ako takvu vrstu angažmana uslovno nazovemo aktivnim bavljenjem politikom, to je način da sprečimo da se politika bavi našim sudbinama, pri čemu štitimo “negativnu” slobodu. Iako politika ima elemente oslobađajućeg u sebi⁷², ipak, ona nije polje u kojem se može “spasti duša” i “pronaći sreća”⁷³.

SLOBODA I VLADAVINA PRAVA

“Poredak slobode”

Hajek razlikuje slobodu u stepenu, ali ne i u vrsti. Za njega, iako je u upotrebi mnogo sloboda, sloboda je jedna. Primetno je da ga od Berlinovog i Konstanovog shvatanja razlikuje mišljenje da su i u atničkoj Grčkoj poznavali ideju individualne slobode. On smatra da je “put ka slobodi istorijski vodio kroz postizanje posebnih sloboda.”⁷⁴ Vrlo je precizno formulisao razliku između slobode i sloboda, rekavši da je to “razlika koja postoji između stanja u kome je sve dopušteno što nije zabranjeno opštim pravilima i onoga stanja u kome je sve zabranjeno što nije izričito dopušteno.”⁷⁵ Ipak, ono čime on u svojoj odbrani individualne slobode naginje “negativnoj slobodi, to je određenje slobode” kao odsustvo sprečavanja i primoravanja⁷⁶. Osim ograničenja

71 Bendžamin Konstan, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, str. 326.

72 Čedomir Čupić: “Oslobađajuće u njoj i ono čime ona podiže protiv prisile i pritiska uverava me da nije uzaludno baviti se njome”, *Politika i zlo*, str. 95.

73 Maks Veber: “Ko teži sreći vlastite i spasenju drugih duša, neka to ne pokušava na putu politike, jer njeni zadaci su sasvim drugog tipa: takvi da se mogu rešiti samo primenom sile”, *Politika kao poziv*, str. 95.

74 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 25.

75 Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 26

76 Fridrih A. Hajek: “...ona označava odsustvo jedne naročite prepreke - prinude od strane drugih ljudi. Ona postaje pozitivna samo kroz ono što mi učinimo od nje. Ne osigurava nam nikakve posebne prilike, već ostavlja nama da odlučimo kako ćemo iskoristiti okolnosti u kojima sa nađemo”, *Isto*, str. 23.

i sprečavanja ljudi da nešto čine, on uvodi u pojam “prinude”⁷⁷, kao naglašenog primoravanja ljudi da čine određene stvari.

Hajek je svestan da se prinuda ne može potpuno izbeći, jer se jedna prinuda sprečava drugom prinudom, a “slobodno društvo je ovaj problem rešilo prenoseći monopol prinude na državu”. Isaija Berlin smatra, da bi obustavljanje svake kontrole moglo da znači da jači tlače slabije. U ekonomskim odnosima regulator individualnih delovanja, pojedinca - privatnika je tržište. A merilo uspešnosti je profit. Milton Fridman je sažeto formulisao liberalne principe u privredi, rekavši da u sferi privatnog kapitala država nema šta da traži, njeno je samo da odredi visinu poreza.

Pomirenje sukobljenih interesa i usklađivanje individualnih delovanja za Hajeka (kao i za njegove prethodnike: Loka, Hjumana, Smita, Berka), uspešno kanališu “dobro uređene ustanove”, gde se usklađuju “pravila i načela konkurentskih interesa sa usaglašenim prednostima”, odnosno, kako kaže Hajek, “njihov argument nikada nije bio usmeren protiv države kao takve ili anarhistički, koji je logična posledica racionalističke laissez faire doktrine, već je bio argument što je uzimao u obzir i funkcije svojstvene državi i ograničenja delovanja države.”⁷⁸

Korektivna uloga države u međuljudskim odnosima svodi se na suzbijanje prinude, “kontrole nastale proizvoljnom voljom neke osobe”. Po I. Berlinu, pravda zahteva garantovanje jednog minimuma slobode za svakog pojedinca i tu se država javlja u Lasalovom smislu kao “noćni čuvar” ili “saobraćajac”. Problem nastaje, kada se rukuje prinudom bez utvrđenih pravila. Građani imaju izvesne obaveze prema državi kao što su plaćanje poreza, taksi, vojna obaveza i sl. Ove obaveze su predvidljive. Zloćudni karakter prinude je kada ona nije predvidiva i kada se ne može izbeći. Za Hajeka je “ideja slobode pod zakonom”, glavni predmet njegove knjige *Poredak slobode*. Njegovo je uverenje da kada se povinujemo zakonima u smislu opštih apstraktnih pravila, nismo potčinjeni volji drugog čoveka i zato smo slobodni. Jedan od velikih ciljeva borbe za slobodu bilo je i to da se jednakost u strahu zameni jednakošću pred zakonom. Opšti i jednaki zakoni pružaju zaštitu individualne slobode ako važe za sve pojednako. Međutim, postoje navike i tendencija da se od njihovog važenja i delotvornosti izuzme država i njeni predstavnici, ili da se takve povlastice podaraju pojedincima.⁷⁹ A ono što je, povlastica za neke, uvek je diskriminacija za druge, smatra

77 Fridrih A. Hajek: “Pod “prinudom” podrazumevamo takvu tuđu kontrolu okruženja ili okolnosti u kojima naka osoba živi da je ona prisiljena, ne bi li izbegla veće zlo, da deluje prema nekom sopstvenom utvrđenom planu, već da služi ciljevima onog drugog koji kontroliše njegovo okruženje i prilike. U situaciji koju joj je drugi nametnuo, osoba nije u mogućnosti da bira osim biranja manjeg zla, ni da koristi sopstveni razum ili znanje, niti da sledi sopstvene ciljeve i uverenja. Prinuda je zlo upravo zato što na taj način eliminiše pojedinca kao osobu koja misli i vrednuje i čini ga golim oruđem u postizanju tuđih ciljeva. Slobodno delovanje u kome osoba sledi lične ciljeve, sredstva na koje joj ukazuje njeno sopstveno znanje, mora se zasnivati na podacima koje ne oblikuje volja drugoga”, *Isto*, str. 27. Slično Maks Veber određuje državu: “Država je ljudska zajednica koja zahteva monopol legitimne primene fizičke sile”, *Politika kao poziv*, str. 56.

78 Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 60.

79 Prema Hajeku *privilegium* (lat.) - povlastica - od *privus* (pojedinačni) i *lex* (zakon), a odnosi se na ➤

Hajek. Drugi problem je, što svaka vlast teži da se ponaša arbitrarno⁸⁰, odnosno da proizvoljno odlučuje. To su oni slučajevi kada se po osnovu “delegiranja zakonodavnih ovlašćenja”, nekada stiže moć da se “svakoj odluci dodeli snaga zakona”, ili da nečija reč ima snagu zakona. Hajek smatra da je u moderno doba ovo postalo presudan problem, a to su “zakonske granice upravne diskrecije ili sloboda odlučivanja državne uprave”. Po njemu je upravo to, “mala pukotina kroz koju vremenom sva čovekova sloboda može da nestane.”⁸¹ Upravo su diskrecione odluke neobavezne za upravljače, a obavezne za sve druge.⁸²

Vladavina prava kao uslov i mogućnost ostvarenja slobode

Očigledno je da se vladavina zakona potiskuje vladavinom pomoću zakona. A sloboda nije stvar povlašćenih slojeva već opšte stanje svih ljudi. Ideja vladavine prava je mnogo šira od puke zakonitosti postupaka, jer ono što je legalno ne mora da je i legitimno. Konstitucionalizam⁸³ je utemeljenje slobode video u ustavu kao okviru u kojem se vlast vrši. Ustav postavlja granice koje vlast ne sme, ili ne bi trebala da pređe. Podela vlasti takođe je bitan princip vladavine prava, sadržan u Monteskvjevom upozorenju da “samo vlast zaustavlja vlast”. Nezavisno sudstvo je bitno da bi sudije prilikom tumačenja pravnih pravila, vodile računa “da otkriju podrazumevanja koja sadrži duh celog sistema punopravnih pravila” (Hajek), odnosno duha zakona, a ne da vode računa o prolaznim ciljevima vlade, kao i da njihovo tumačenje bude podvrgnuto proveru višeg suda. Mnoge deklaracije i povelje o ljudskim pravima i slobodama, sadrže čitav spisak zaštićenih prava. Razvoj društva i tehnologije, stalno otvara nove pretnje individualnoj slobodi, tako da nijedan spisak ne možemo smatrati iscrpnim i konačnim. Veliki je problem što sudije i dr-

---

⇒ zakone koji su u Rimu važili samo za pojedine ličnosti, za razliku od zakona (*leges*) kao opštih pravila koja važe za sve podjednako, *Isto*, str 383.

80 Prema Hajeku, *arbitrium* (lat.) samodovoljno ili proizvoljno odlučivanje, nevezano bilo kakvim pravilima. Kada neka vlada u nekom pojedinačnom slučaju na postupa u saglasnosti sa prethodno postojećim zakonom ili pravilom ponašanja koje je sama donela, za njen čin se kaže da je arbitraran, *Isto*, str. 383.

81 Fridrih A.Hajek, *Isto*, str. 186.

82 Čedomir Čupić: “Vrlina diskrecionih odluka za upravljače je u neobaveznosti za njih i u obaveznosti za sve druge, kao i u mogućnosti brze izmene ovih odluka”, *Isto*, str. 247.

83 Karl Joakim Fridrih: “Konstitucionalizam, zasnovan na izvjesnim bazičnim uvjerenjima, prije svega na uvjerenju u dostojanstvo čovjeka i uvjerenju u čovjekovu sklonost kao zloupotrebi vlasti.” I nastavlja, „Tako struktuiranje, zaštitom privatne sfere svakog pojedinačnog člana zajednice, služi slobodi kao osnovnoj vrijednosti, odnosno vlasti, bolje reći mogućnosti svakog pojedinca, da uredi svoj sopstveni život, u skladu sa sopstvenim uvjerenjima i željama. Nezavisnost ili sloboda ličnosti kao ključna vrijednost je blisko povezana sa konstituacionalizmom“, i dodaje, „Zbog ovog razloga, konstitucionalizam je isprepletan sa ideologijama liberalizma, individualizma i racionalizma. Tako sloboda pojedinca, postaje kompatibilna sa slobodom svih, na osnovu zakona i prava. Njeno ostvarivanje, kako smo pokazali, pretpostavlja postojanje efektivnih institucija; jer one obezbeđuju ograničenja, bez kojih bi vlast - vlast, moć pojedinca, grupe, odnosno države - vjerovatno bila zloupotrebljena“, *Konstitucionalizam*, str. 188-189.

žavni službenici⁸⁴ kao tumači i čuvari zakona, svoju poziciju zasnivaju na paroli "Čovek iz ministarstva zna najbolje."⁸⁵ To je oblik paternalizma. Podsećamo na Kantovo upozorenje da je paternalizam najveći despotizam koji se može zamisliti. Poznata je sklonost države da sve što može uvuče u službu javnih ciljeva i na taj način guta privatnost umesto da je štiti.⁸⁶ Hajek je svestan da postoje okolnosti kada se apsolutna prava i slobode pojedinaca moraju privremeno žrtvovati "ali samo kada je u pitanju očuvanje slobode na duži rok, kao u slučaju rata". U ovom slučaju mora da postoji zaštita od moguće zloupotrebe koja bi bila sadržana u dva principa; prvo "nikakva eksproprijacija bez pravedne nadoknade", znači uz puno obeštećenje, i drugo, - "javni dobitak mora nedvosmisleno i jasno da premašuje gubitak."⁸⁷ U ratu dominira uniformnost i gubi se individualni identitet.⁸⁸

U normalnim uslovima vlast može da naruši privatno područje pojedinca, samo u vidu kazne, kada ovaj prekrši neki objavljeni opšti propis. Ovo načelo sadržano je u pravnom principu "*Nullum crimen, nulla poena sine lege*" (Bez zakona nema ni prestupa ni kazne). Uticaj javnog mnjenja je uvek dobra zaštita.⁸⁹ Pred najezdom države, ustupa i individualno mišljenje i sloboda govora, koje počivaju na vrednosti istine. Esencija javnosti je istina. Sloboda misli je dragocena onima kod kojih postoji stvaralačka misao i malo je potrebna onima koji misao na cene, govorio je Berđajev.⁹⁰

Ako je otkrivanje i istraživanje istine stvar nauke, odnosno akademska stvar, širenje istine je širenje svesti o slobodi ili same slobode, i zato ne može odgovarati neprijateljima slobode, već za njih ima političke posledice. Upravo zbog širenja istine, za Sokrata i njemu slične, važno je i važno, da "ne veruju u bogove" i pripisuje im se da "kvare mladež". Za I. Berlina, to je "kobna moć ideja" odnegovanih u tišini profesorskih kabineta.⁹¹ Prednost istinitne, po Milu, je u tome, što ona, iako se privremeno može ugušiti, na kraju ipak trijum-

84 Prema Hajeku, "Judex est lex leguens" - Sudija predstavlja usta zakona, "Kroz službenika zakoni progovaraju" (Ciceron), *Poredak slobode*, str. 392.

85 Ilija Vujačić u pogovoru knjige *Poredak slobode*, Fridriha fon Hajeka (koju je i preveo), navodi kako je paternalizam 40-tih godina u Engleskoj izražavala krilatica "Čovek iz ministarstva zna najbolje".

86 Fridrih A. Hajek, "Neizbežna sklonost profesionalnih upravljača koji se bave ovim zadacima jeste da sve što mogu uvuku u službu javnih ciljeva koje slede. Upravo je vladavina prava danas tako važna, uglavnom kao zaštita privatnih građana od ove sklonosti narastajuće upravne mašinerije da proguta privatni domen". *Poredak slobode*, str. 189.

87 Fridrih A. Hajek, *Isto*, str. 191.

88 Mlan Podunavac: "Pokazalo se da rat uvek ojačava jedinstvo i uniformnost; u njemu sve postepeno gubi svoj posebni karakter i političku boju. Pravo na razliku (koje je Jelinek svojevremeno označio uslovom i ishodištem civilnih prava) zatumljuje se naglaskom na kolektivnim vrednostima, a individualna autonomija gubi se u dominaciji kolektivnih identiteta. Sve što se protivi ovim vrednostima označava se za napredak u anarhiju. Individualna sloboda ustupa pred državnim razlogom, a nacionalni patriotizam postaje okosnica kroz koju se oblikuje političko - kulturni identitet nacije", *Princip građanstva i poredak politike*, str. 212.

89 Fridrih A. Hajek, "Ukoliko je ideal vladavine prava postojan element javnog mnjenja, zakonodavstvo i pravosuđe će nastojati da mu se sve više i više približe", *Poradak slobode*, str. 182.

90 Nikolaj Berđajev, *Carstvo duha i carstvo cesara*, str. 75.

91 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, str. 251.

fuje nad proganjanjem.⁹² Zato se od intelektualaca uvek očekuje da progovore u odbranu slobode, ali da ne budu ni ćutači, ni bukači. Znajući da obrazovanje vodi do istine, a istina do slobode, iz tih razloga “su oni koji u ime države tutorišu narod, preduzeli napor da narod zaglupe.”⁹³ Svaka vlast pokazuje netrpeljivost prema slobodnom mišljenju.

Za Mila “opštedržavno obrazovanje je samo način da se ljudi ukaluje da budu nalik jedni drugome”, odnosno “uspostaviti prvo despotiju nad duhom, što će prirodno dovesti i do despotije nad telom,”⁹⁴ Vlast koja kontroliše čovekova sredstva za život lako uspostavlja kontrolu nad njegovim duhovnim životom i zato razvlašćuje vlasnike.⁹⁵

Čovek je često sam kriv za svoj podanički status i podaničku sudbinu, bilo iz lenjosti ili iz nedostatka hrabrosti. Kant je smatrao da je iz konformističkih razloga “veoma udobno biti nezreo”, odnosno “građanin pokorni”⁹⁶.

U uslovima ugrožene privatne slobode, nezaštićeni građanin, može pribeci poziciji “ketmana”⁹⁷ izobličavanjem svoje ličnosti ili koristiti pravo na otpor. To je stanje u kome se građani ponašaju “tako da se ne usude da prošapću nekoliko reči”, odnosno pozicija u kojoj će ljudi “misлити jedno, a govoriti drugo”(Spiniza). Kada vlast krši “dogovor” i gazi slobode i prava, potrebno je pružiti otpor ugnjetavanju, jer svi ljudi imaju pravo “da odbiju da se ponašaju neljudski.”⁹⁸ Od spolja nametnutog, gore je samo unutrašnje ropstvo.⁹⁹ Sloboda, dakle, predstavlja supstanciju vladavine prava, a vladavina prava je garancija slobode.

---

92 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 61.

93 Vojislav Stanovčić, *Slobode i prava čoveka i građanina*, u Enciklopediji političke kulture, str. 1084.

94 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, str. 135.

95 Maks Veber: “Vladar od onih koji su materijalno sasvim zavisni od njega pravi “kućne podanike”, “neposedničke slojeve” bez vlastitog društvenog ugleda koji ne mogu da se oslone ni na kakvu materijalnu moć kojom bi mu konkurisali. Ovaj proces je počinjat tako što su vladari razvlašćivali vlasnike upravnih i finansijskih sredstava”, *Politika kao poziv*, str. 59.

96 Prema Vojislavu Stanovčiću, *Slobode i prava čoveka i građanina*, u Enciklopediji političke kulture, str. 1080.

97 Česlav Miloš: “Pojam ketman upotrebio je Gobino u delu *Religions et philosophos dans l'asie centrale*. Ovim pojmom obuhvaćena su različita ponašanja ljudi kod kojih je zajedničko prikrivanje sopstvenih pogleda i uverenja od sredine koje žive. Ti pogledi i uverenja su u sredini u kojoj žive nepoželjna i nedopuštena. Ketman preporučuje da se o svojim pravim uverenjima čuti. Čak, po Gobinou, “ima slučajeva kad ćutanje nije dovoljno kad ono može da prolazi kao priznavanje. Tada se ne treba kolebati. Ne samo što se tada treba javno odreći svojih pogleda nego se preporučuje i korišćenje svih lukavstava, samo da se protivnik zavarava”, u “Zarobljeni um”, BIGZ, Beograd, 1985, str. 66. Prema Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, str. 61-62.

98 Isaija Berlin: “Po Konstanu, Milu, Tokvili u liberalnoj tradiciji kojoj oni pripadaju, društvo se može nazvati slobodnim samo ako njime vladaju barem dva uzajamno povezana načela: prvo, da se apsolutnom ne može smatrati nikakva moć, već samo pravo, tako da svi ljudi, ko god njima vladao, imaju apsolutno pravo da odbiju da se ponašaju neljudski, i drugo, da postoje granice nepovredivosti čoveka i da se one ne određuju proizvoljno, već pomoću pravila koja tako dugo važe, i tako su široko rasprostranjena da su postala deo samog pojma normalnog ljudskog bića tako da se pomoću njih definiše i nehumano i nenormalno ponašanje”, *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 253.

99 Ratko Božović: “... nema tiranstva bez pristanka na njega, bez tiranstva u sopstvenom biću. Nema slobode bez slobode u nama”, *Razbijeno ogledalo*, str. 92.

Jasno je da se ljudska sloboda za razliku od političke, ne može ni normirati ni determinisati. Jednostavno, da bismo slobodu imali i uživali u njoj, nužno ju je deliti sa drugima,¹⁰⁰ jer je ona univerzalna vrednost. Ističući značaj ideje vladavine prava, Vojislav Stanovčić kaže, da su »veliki pobornici slobode pisali o slobodi u okviru zakona, o priznavanju slobode drugima kao granice svoje sopstvene slobode, i o zakonu kao granici vlasti i garantu slobode.«¹⁰¹

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Čoveku je neophodno da sam osmisli svoj način života i pronađe tačku oslonca u sebi, odnosno, "čovekova sloboda je pretpostavka da čovek ostvari svoj smisao, ili da mu se približi."¹⁰² Moralna autonomija ličnosti podrazumeva život u skladu sa vlastitim uverenjima. Usamljenom pojedincu je potrebna sigurnost koju nudi poredak, ali po mogućstvu da za nju, i zbog nje, ne izgubi svoje dostojanstvo. Totalitarno društvo, u kojem su najvažniji poslušni ljudi i prislušni uređaji, teži da svakog uvuče u vlast. Oni koji se između slobode i vlasti opredeljuju za vlast, previđaju da je svaka vlast prolazna, a sloboda je trajnija kategorija. Život u slobodi omogućava nam da oblikujemo vlast, ali i da uređimo privatni život nezavisno od vlasti. Individualna sloboda je povezana sa neophodnošću postojanja autonomne sfere civilnog društva. U modernim društvima, potreba za "negativnom" slobodom je narasla usled sve veće težnje države da zagospodari privatnom sferom građana. Ako je pitanje o poretku ostalo bez pravog odgovora u okvirima tradicije prirodnog prava, liberalna misao ga u "poretku slobode" i vladavini prava - izvodi do kraja, iako poredak i državu ne treba poistovećivati, jer je država najčešće "poredak prinude". Sloboda i poredak su jedno drugom potrebni. S razlogom nas Isaija Berlin podseća da pojedinac ne mora da zna kako će iskoristiti svoju slobodu, on jedino želi da se oslobodi jarma, jer "sloboda je više mogućnost delovanja, nego samo delovanje."¹⁰³

LITERATURA

- Arent Hana (1995), *O slobodi i autoritetu*, Gradska biblioteka, Zrenjanin;
- Berlin Isaija (1992), *Četiri ogleđa o slobodi*, Filip Višnjić, Beograd;
- Bobio Norberto (1990), *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd;
- Božović Ratko (1996), *Razbijeno ogledalo*, Savana - Prometej, Beograd - Novi Sad;
- Berđajev Nikolaj (1992), *Carstvo duha i carstvo cesara*, IP Svetovi - Dobra vest, Novi Sad;

100 Ratko Božović: "U svojoj opsežnoj knjizi "Nevidljiva ruka", Ralf Eperson pokazuje da niko ne može imati slobodu ako nije spreman da je deli sa drugima", *Razbijeno ogledalo*, str. 91.

101 Vojislav Stanovčić, *Vlast i sloboda*, str. 256.

102 Dušan Kosović, *Dođe mi da poludim*, str. 43.

103 Isaija Berlin, *Četiri ogleđa o slobodi*, str. 46.

- Basta Danilo (1988), *Pravo pod okriljem utopije*, Rad, Beograd;
- Veber Maks (1988), „Politika kao poziv“, u *Kritika kolektivizma*, Filip Višnjić, Beograd;
- Veber Maks (1976), *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd;
- Vujačić Ilija (2003), *Politička teorija, studije – portreti – rasprave*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd;
- Vujačić Ilija (1998), *Pogovor knjige "Poredak slobode"*, Global book, Novi Sad;
- Kant Imanuel (1981), *Zasnivanje metafizičke morala*, BIGZ, Beograd;
- Kant Imanuel (1965), *Kritika praktičnog uma*, Kultura, Zagreb;
- Konstan Bendžamin (1989), „The Liberty of the Ancients compared with that of the Modern“, u *Political Writings* (ed: B. Fontana), Cambridge University Press, Cambridge;
- Konstan Bendžamin (1989), „The Liberty of the Ancients compared with that of the Modern“, u *Political Writings* (ed: B. Fontana), Cambridge University Press, Cambridge; ili, *O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda*, „Republika“, br. 262/ 2001, Beograd;
- Kosović Dušan (1997), *Dođe mi da poludim*, Savana - Plavi jahač, Beograd;
- Mil Džon Stjuart (1988), *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd;
- Moskovisi Serž (1997), *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd;
- Pavlović Vukašin, (2004), *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd;
- Podunavac Milan (1998), *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Fakultet političkih nauka, Beograd;
- Sartori Đovani (2001), *Demokratija – šta je to?*, CID, Podgorica;
- Stanovčić Vojislav (1993), „Slobode i prava čoveka i građanina“, u *Enciklopedija političke kulture Savremena administracija*, Beograd;
- Stanovčić Vojislav (2003), *Vlast i sloboda*, Udruženje za političke nauke i Čigoja štampa, Beograd;
- Stanovčić Vojislav (2006), *Politička teorija*, Službeni glasnik, Beograd;
- Fridrih Karl Joakim (1996), *Konstitucionalizam (ograničavanje i kontrola vlasti)*, CID, Podgorica;
- Hajek Fridrih A. (1998), *Poredak slobode*, Global book, Novi Sad;
- Hegel G. W. H. (1996), *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb;
- Humbolt Vilhem fon (1991), *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci;
- Čupić Čedomir (1990), *Politika i zlo*, Univerzitetska riječ, Nikšić.

Slaviša Orlović

DIFFERENT UNDERSTANDINGS OF FREEDOM IN CONTEMPORARY POLITICAL THEORY

Abstract

The topic of this paper is the consideration of different understandings of freedom in contemporary political theory. In the first part we shall review the attempts to define freedom. The idea of freedom has been contemplated from the understanding of internal freedom of a man, through consciousness of freedom, than through relationships between and among ownership and freedom, freedom and power, freedom, dignity and morality, freedom and value, up to freedom and responsibility. Historical path of freedom goes, in Hegel's sense as well, from freedom for one, in oriental despotism, through freedom for some in aristocracy, to freedom for all in Western democracies. In the second part, that freedom is observed as a crossroad between liberalism and democracy. It is about democratic revolutions and their achievements in freedoms and rights of man and citizen. In respect to the question if an individual can be free if the society is not autonomous in relation to the state, the importance of civil society is considered. This part, also, points to the debate between egalitarians and liberals. The third part is devoted to relation between positive and negative freedom, that is, freedom for and freedom from. Finally, freedom is put into frameworks of constitutionalism and rule of law. In the domain of "positive" freedom we can recognize and use civil and political rights; if we conditionally name that kind of arrangement as an active involvement in politics, that is the way to prevent politics from dealing with our destinies, while protecting "negative" freedom, i.e. maintain the protected sphere of privacy. In permanent relation between order and freedom, constitutionalism and rule of law embed freedom in Constitution and laws, creating a framework in which the governance is executed, i.e. setting the limit which government must not, or should not cross. In modern societies, the need for "negative" freedom has grown, due to increasing efforts of the state to master the private sphere of citizens. If the question about the order was left with no real reply in the frameworks of tradition of natural law, in "order of freedom" and rule of law the liberal thought brings it to an end – although the order and the state should not be equalized, as the state is most often the "order of constraint".

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Milan Podunavac. - 2007 -
. - Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet
političkih nauka, 2007- (Beograd : Čigoja). -
30 cm

Godišnje
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604